

The Role of Anti-Discourses in Persuading the Audience in Qaboosnameh

Vol. 15, No. 2, Tome 80
pp. 69-94
May & June
2024

Fazlollah Khodadadi*

Abstract

Qaboosnameh is one of the valuable works of Persian prose in the fifth century and is the result of the experiences of Amir Rantul-Maali to his son Gilan Shah, in which the narrator taught his son about various issues of life, arts and professions in forty-four chapters. This work, which is also known as "Advice" and "Pandnameh", is a moral narrative with unique narrative structures, the most important of which is the existence of counter-discourses in the form of anecdotes. These anti-discourses are in support of the narrator's speech and aligned and in interaction with his moral-educational discourse, so that the optimistic narrator with deep insights and wise observations and embellishing and armed his words with supporting anti-dots such as: appropriate anecdotes, verses of the Quran, the speech of scholars and poems of poets, the wall It has created a strong defense and a strong support umbrella in the discourse system of the book, which has led to more persuasion of the narrative heard. The results of the present research show that anti-discourses in Qaboosnameh have been involved in persuasiveness of Shenu's narrative with roles such as instructiveness, influence, incitement, threat, experienceability and easy understanding and highlighting.

Keywords: anti-discourse, persuasion, influential roles, Qaboosnameh

Received: 29 September 2021
Received in revised form: 11 January 2022
Accepted: 24 January 2022

* Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Imam khomayni International University Qazvin, Iran;
Email: khodadadi@hum.ikiu.ac.ir; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3357-5906>

1. Introduction

In Qaboos, the narrator's letter is written by himself, and he is interested in such factors as: Quranic verses, the words of the elders, poems, appropriate stories, the frequency of great use of women and etc. It focuses its discourse on only one area (educational literature) and closes the way for other interpretations. It hinders the plurality of discourse, and this has led all actions to jointly serve a primary purpose, which is advice and advice. This is the focus of discourse on a purpose and message through supporting elements, in semantics theories of discourse. The role of anti-speech is called and means to use a solution as a ploy from the word processor to highlight part of the statement, to influence the audience more, to support the statement. Repairing scarred relationships and instilling a particular sense of audience in discourse

Research Question(s)

The results of the present study show that the anti-discourses in the script with roles such as lesson, influence, persuasion, and threat. Easy experience and understanding and highlighting have been involved in persuading the Shenu narrative.

2. Literature Review

The present research has been conducted in a descriptive-analytical manner using library resources and the basis of the work has been based on the semiotics theory of discourse.

3. Methodology

In any discourse belonging to a particular genre, Blashk also has elements and themes specific to that genre, so that the mere existence of these elements and themes leads to the creation and durability of a general system with ideology. It becomes a specific structure and theme that can be considered a discourse. Every discourse in the following genre, including epic, educational, mystical,

and rich, though powerful and dominant. It needs support to prove its legitimacy so that these protections, like a shadowy halo, return to the circle of discourses and support their legitimacy and existence under a particular genre they do. For example, in the *Shahnameh*, which belongs to the genre of epic and discourse, certain elements and themes such as *Salakhshuri*, *Shabbakhon*, *Warrior*, *Courage*, *Exaggeration*, *Ranting*, *Weaponry*, *Wrestling*, *Forcefulness*, *Difference* ‘Resonant cheques and...In all the text, as a supportive umbrella, it has helped to the durability and consistency of discourse. Also, in a text such as *Qaboos*, which belongs to educational discourse, elements and themes such as poems, appropriate anecdotes, admonition, beingware, persuading, encouraging, Quranic verses, hadiths, and proverbs. It has played a role in arming the text with supportive tools and has preserved it in a particular purpose, ideology, and structure. In this work “*Hayt and Temask to Story*” along with other elements, one of the important ways of communicating is where we witness the narrator's efforts to have more impact on the audience. This state of discourse supported by other discourses or elements that lead to the proof and support of the original discourse is called «pad discourse». In fact, the status of anti-speech means the same supportive and covering function that a discourse has in common with another discourse within a dialogue space, Moghaddam et al. (1396). The pods are set in a discourse based on a reliance on a central nucleus that embraces the meaning, message, and primary purpose of the narrative and serves a given purpose. Now that we accept that every discourse is armed with support pods. We believe that this theoretical framework is covered by the text of the script and, while describing the role of anti-discourses in creating a supportive halo around the main purpose of the narrative, they also describe their various roles in how to persuade the *Shenu (Ambud)* narrative.

4. Results

The word processor is trying to do as best as possible. Convince the audience

and convey their advice to him with linguistic-narrative techniques so that he is not in a position of power and the audience in a position of weakness. Text in this genre is a central core with a specific message and meaning that maintaining, expanding, and transmitting to the audience requires solidifying elements. It is a pleasant and supportive person who is referred to as «pad» in the sign of discourse and narrative, and in discourse because they are defensive and expanding towards the central nucleus. They are known as anti-discourses. Qaboos letter from important Persian educational texts has such a structure, and the element of theologian in one text has given his son advice, and it is decided that in forty-four, Bob has a central nucleus (the title of Bob) extend, support, and convey; accordingly, his discourse has several supporting layers (pods of discourse) which include verses and hadiths, the words of the elders, proverbs, its proper poems, and anecdotes. Together, these pods are supported by halos in the form of appropriate anecdotes and form a pernicious discourse, with roles such as learnability, avoidance, easy understanding of the transmission of experience, influence ‘delivering, and threatening an important role in persuading and acclimating the audience within the text of Leele and Biruni audience and today's readers are responsible.

دوماهنامه بین‌المللی

د ۱۵، ش ۲ (پیاپی ۸۰)، خرداد و تیر ۱۴۰۳، صص ۶۹-۹۴

مقاله پژوهشی

<http://dori.net/dor/20.1001.1.23223081.1401.0.0.137.9>

نقش پادگفتمان‌ها در جهت مجاب‌سازی مخاطب در قابوس‌نامه

فضل‌الله خدادادی*

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۰۴

چکیده

مسئله اصلی پژوهش حاضر واکاوی نقش پادگفتمان‌ها در تقویت، بسط، تثبیت و دلالت‌پذیری پیام در کتاب قابوس‌نامه است و نگارنده بر آن است تا تبیین سازد که مؤلف چگونه به مدد پادگفتمان‌ها توانسته ابزارهایی حمایتی ایجاد کند که مؤید گفتار وی و نیز همسو و در تعامل با گفتمان اخلاقی-تعلیمی کتاب باشد. بنابراین با رویکرد نشانه معناشناسی و با استفاده از روش تحلیل کیفی گفتمان و تمسک به روش توصیفی-تحلیلی به مطالعه نقش پادگفتمان‌ها در مجاب‌سازی روایت‌شنو (مخاطب) در قابوس‌نامه پرداخته شده است. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که راوی خوش‌بین با ژرف‌نگری‌ها و نکته‌سنجی‌های خردمندانه، کلام خویش را به پادگفتمان‌هایی نظیر: مجابی، دوراندیشی، تضمینی، مذاکره‌ای، تفکیکی، تراکمی، تطابقی و زنجیره‌ای مسلح ساخته است.

واژه‌های کلیدی: گفتمان، پادگفتمان، دوراندیشی، اقناع‌سازی، قابوس‌نامه.

۱. مقدمه و بیان مسئله

پادگفتمان از رویکردهای نشانه‌معناشناسی گفتمان است که به چگونگی تولید معنا در متن می‌پردازد و صبغه‌ها و روش‌های تولید معنا در متن را مورد مطالعه قرار می‌دهد. در گفتمان‌هایی^۱ با صبغه و رویه خاص شاهد بن‌مایه‌هایی^۲ تکرارشونده با بسامد بالا هستیم به‌طوری که یکی از ابزارهای سنجشی جهت مرزبندی انواع گفتمان‌ها همین رویه خاص و بسامد بالای بن‌مایه‌هاست. یکی از گفتمان‌های مطرح در عرصه ادبیات فارسی، گفتمان ادبیات تعلیمی است. «ادبیات تعلیمی اثری است که دانشی (چه عملی و چه نظری) را برای خواننده تشریح کند یا مسائل اخلاقی، مذهبی، فلسفی را به شکل ادبی عرضه دارد» (شمیسا، ۱۳۷۳، ص ۲۴۷). در ژانر^۳ تعلیمی یک «من» برای «تو» می‌نویسد. در *قابوس‌نامه* از محتوای کتاب و خطابی که به روایت‌شنو^۴ دارد، چنین برمی‌آید که قصد وی تنبیه گیلان‌شاه بوده است. باربارا هرشتاین^۵ در مقاله‌ای با عنوان «انگیزه‌های خلق متن اخلاقی» می‌نویسد: «خالق متن‌های اخلاقی تنها یک هدف دارد و آن نصیحت به زبان نرم و پوشیده است. نویسنده دانای متن تعلیمی از نصیحت مستقیم به دور است و چه‌بسا به‌طور پوشیده روایت شنویی را خطاب کند که هر خواننده‌ای باشد و هیچ‌کس آزرده نگردد» (Herrnstein, 1867, p. 54). این کارکرد گفتار هرشتاین را در *قابوس‌نامه* به‌صراحت می‌توان دید. آنجا که در مقدمه می‌گوید: «النصیحه عند الملا تقریع» (عنصرالمعالی، ۱۳۶۷، ص. ۱۲). در گفتمان این اثر که مشحون از نکته‌های اخلاقی است، شاهد تولید یک متن جامع، کارا و پیام‌مدار هستیم که به مدد عواملی واسط ایجاد شده است. این عوامل همچون چتری حمایتی در سراسر گفتمان وجود دارند و با ویژگی‌هایی چون «تقابل، تعامل، همسویی، تبانی، نزاع، تفکیک و ترکیب سبب بروز معنا می‌شود» (پایدار فرد، ۱۳۹۷، ص. ۳۴).

در *قابوس‌نامه* راوی^۶ (گفته‌پرداز) با تمسک به عواملی همچون: آیات قرآن، سخن بزرگان، اشعار، حکایت‌های مناسبی، بسامد استفاده فراوان از زنهار و ... گفتمان خویش را تنها در یک حوزه (ادبیات تعلیمی) متمرکز می‌کند و ضمن بستن راه تفاسیر دیگر، مانع تشتت و تکثر گفتمان می‌شود و این امر سبب شده تا تمام کنش‌ها به‌صورت مشترک در خدمت یک هدف اصلی که همان نصیحت و اندرز است متمرکز باشد. این تمرکز گفتمان بر یک هدف و پیام به‌واسطه عناصر حمایت‌شونده، در نظریه‌های نشانه‌معناشناسی^۷ گفتمان، نقش پادگفتمانی نام دارد و منظور از

آن «به‌کارگیری راهکاری به‌عنوان یک شگرد از جانب گفته‌پرداز در جهت برجسته‌سازی بخشی از گفته، تأثیرگذاری هرچه بیشتر بر مخاطب، حمایت از گفته، ترمیم روابط زخم‌خورده و القای حس خاص به مخاطب در گفتمان است» (رضایی و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۵). حال سؤال اصلی‌ای که پیکره پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد این‌گونه مطرح می‌شود که، چگونه پادگفتمان‌ها در *قابوس‌نامه* به مجاب‌سازی مخاطب و ایجاد چتری حمایتی در جهت یکدست شدن متن و تمرکز آن بر یک هدف خاص منجر شده است؟

۲. پیشینه پژوهش

در این بخش نگارنده بر آن است تا به معرفی و بررسی آثاری بپردازد که در راستای محور پژوهش حاضر و در موضوع پادگفتمان روایی به چاپ رسیده‌اند. در این مقوله آثار حمیدرضا شعیری به‌خصوص کتاب *نشانه معناشناسی دیداری* به‌طور مفصل درباره پادگفتمان‌ها و کاربرد آن‌ها در متن‌های ادبی و تابلوهای هنری مطالبی ارزنده ارائه کرده است. همچنین پژوهش‌هایی در قالب مقاله نیز در موضوع پادگفتمان به شرح ذیل به چاپ رسیده است: ابراهیم کنعانی و فاطمه رزمی حسین‌آباد (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و کارکرد پادگفتمانی در داستان شیخ صنعان»، به تحلیل و واکاوی پادگفتمان‌های حمایتی و نقش آن‌ها در ایجاد چتر دفاعی گفتمان داستان شیخ صنعان پرداخته‌اند. فریده داودی مقدم و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «نقش پادگفتمان‌ها در تحلیل گفتمانی *سوره کهف*»، دوفصلنامه علمی - پژوهشی *پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن*، سال ششم، شماره اول، به بررسی نقش پادگفتمان‌ها در تحلیل گفتمان داستان‌های یاران غار و خضر و موسی پرداخته‌اند. همچنین رؤیا رضایی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و تحلیل کارکرد پادگفتمانی نامه‌های نیما یوشیج»، دوفصلنامه *زبان و ادبیات فارسی*، سال ۲۵، شماره ۸۲، به بررسی کارکرد پادگفتمان‌ها در نامه‌های نیما پرداخته‌اند. درباره *قابوس‌نامه* نیز پژوهش‌هایی چند انجام گرفته که بیشتر تمرکزشان بر وجه تعلیمی، سبکی و مضمونی اثر بوده است و تاکنون پژوهشی که از دیدگاه جدید یعنی نقش پادگفتمان‌ها در اثبات، حمایت و بسط گفتمان *قابوس‌نامه* و نقش‌های مختلف این پادگفتمان‌ها به این اثر نگریسته باشد، انجام نگرفته است بر همین اساس انجام پژوهشی از این دست را نه تنها لازم، بلکه ضروری دانستیم.

۳. چارچوب نظری

هر گفتمانی که به یک ژانر خاص تعلق دارد، یک گفتمان است و بی‌شک عناصر و بن‌مایه‌هایی مختص به آن ژانر را نیز در درون خود جای داده است، به‌طوری‌که صرف وجود این عناصر و بن‌مایه‌ها به ایجاد و دوام یک نظام کلی با ایدئولوژی، ساختار و مضمون خاص منجر می‌شود که می‌توان آن را یک گفتمان به حساب آورد. «گفتمان به موضع‌گیری سوژه‌ای اطلاق می‌گردد که هدایت‌کننده جریانی است که با جهت‌گیری و به‌کارگیری راهبردهای مختلف به تولید معنا منجر می‌شود» (شعیری، ۱۳۹۱، ص ۲۶۱). در متنی چون *قابوس‌نامه* که به گفتمان تعلیمی متعلق است، یک گفتمان حاکم به‌عنوان حامی، سبب تمرکز انرژی و تزریق قدرت در گفتمان تعلیمی می‌شود و شرایطی خلق می‌گردد تا گفتمان‌های دیگر حامی گفتمان اصلی شکل گیرد و وجود آن‌ها به نوعی موید و قوام‌بخش گفتمان اصلی است. این گفتمان‌های شکل‌گرفته در دل گفتمان اصلی پادگفتمان هستند که «برآیند مباحث جدید حوزه تحلیل گفتمان است و به مفهوم اتخاذ راهبردهایی همسو و هاله‌هایی است که حول محور گفتمان مسلط شکل گرفته و با وجه مجابی و مشروعیت‌دهی به گفتمان، قدرت‌مداری آن را تضمین می‌کند» (کنعانی و رزمی، ۱۴۰۰، ص ۴۶). این قدرت‌بخشی پادگفتمان‌ها سبب تولید و گسترش معنا در گفتمان می‌شود. در *قابوس‌نامه*، پادگفتمان‌های گوناگون با رویکردهای استمرار، تطابق، تراکمی، تفکیکی، مذاکره‌ای، تضمینی و... هر یک راهبرد خاصی در راستای حمایت از گفتمان مسلط ارائه می‌دهند. «درواقع وضعیت پادگفتمانی یعنی همان کارکرد حمایتی و پوششی که یک گفتمان نسبت به گفتمانی دیگر در درون یک فضای گفتمانی مشترک دارد» (داودی مقدم و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۲). پادها در یک گفتمان براساس اتکا بر یک هسته مرکزی تنظیم می‌شود که معنا، پیام و هدف اصلی روایت را دربر دارد و در خدمت یک هدف معین هستند، حال که پذیرفتیم هر گفتمانی مسلح به پادهایی حمایتی است، بر آنیم تا این چارچوب نظری را بر قامت متن *قابوس‌نامه* پوشانده و ضمن تشریح نقش پادگفتمان‌ها در ایجاد هاله‌ای حمایتی گرد هدف اصلی روایت، نقش‌های مختلف آن‌ها در چگونگی مجاب‌سازی روایت‌شنو (مخاطب) را نیز تشریح کنیم.

۴. ژانر تعلیمی

درست است که در تقسیم سه‌گانه ارسطویی، ژانری به نام «تعلیمی - القایی» وجود ندارد و به تبع آن در نظریات مربوط به ژانرها نیز هیچ‌گاه کسی از آن به عنوان مثال از ژانرهای اصلی یاد نکرده است، اما سابقه این ژانر به کهن‌ترین ادوار تاریخی تمدن بشری می‌رسد. آن‌طور که مدارک نشان می‌دهند پاره‌ای نوشتارهای دینی از مصر باستان برجای مانده که پیشینه‌شان به «۳۷۰۰ تا ۲۰۰ ق.م» می‌رسد. «وداهای چهارگانه» (حدود ۱۴۰۰ ق.م) و منظومه‌های حماسی مثل مهابهاراتا و چندین نمایشنامه که بین سال‌های ۱۰۰ ق.م و ۶۰۰ م. نوشته شده‌اند نیز جزئی از ادبیات تعلیمی هندیان است. از دوره‌های باستانی چین نیز چکامه‌هایی به دست آمده که خصلت تعلیمی دارند» (تراویک، ۱۳۷۳، ص. ۳). لرد بایرون (۱۸۲۴-۱۷۸۸م) اعلام می‌کند: «شعر اخلاقی، والاترین نوع شعر است» (ولک، ۱۳۷۴، صص. ۱۵۰/۲) و یا به نظر فلیپ سیدنی^۱ هدف غایی شاعر «مسرت‌بخشی برای تعلیم» است. به نظر وی شاعران مسرت می‌بخشند، تا تعلیم دهند: «مسرت باعث تحریک مردم به کسب فضایل می‌شود ... هنرها تا وقتی با ارزش‌اند که انسان را به کاری بافضیلت هدایت کنند و دعاوی شعر باید بر پایه‌ی این معیار استوار گردد» (دیچز، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۱، ۱۱۶). ون سی بوث^۲ قائل به نوعی رابطه شرطی ناخودآگاهانه بین راوی و روایت‌شنو در ژانر تعلیمی است و می‌گوید: «راوی در متون اخلاقی آنگاه که با خلق شخصیت‌هایی در دل روایت خود بر آن است تا روایت‌شنویی فرضی را پند دهد، همه تلاش خود را برای بیان قصه‌ای^۳ گیرا به کار می‌برد به گونه‌ای که روایت‌شنو ضمنی نیز در پس ذهن او به سخنش گوش می‌سپارد» (Bothe, 1987, p.23). بنابراین در این پژوهش در پی بررسی ساختار گفتمان تعلیمی در قابوس‌نامه هستیم و این بررسی دو مزیت دارد: «از یک سو امکان دسترسی به ذهنیتی را فراهم می‌کند که بر فضای اثر حکم‌فرماست و از سوی دیگر موجب آشکار شدن ارزش‌هایی می‌شود که گفته‌پرداز در صدد انتقال آن است» (ژوو، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۵).

۵. پادگفتمان

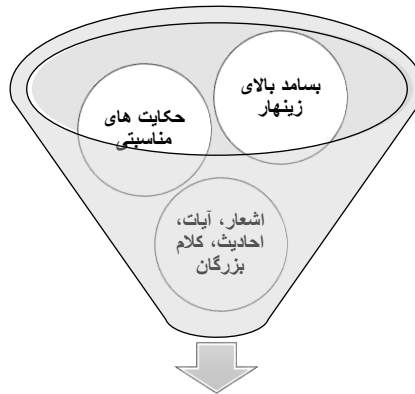
«پاد در لغت‌نامه دهخدا به معنی نگهبان، مخاطب و حامی است. زریاد که نگهبان آتش بوده و هم در معنای ضد و مخالف چون پادزهر به کار رفته است. در معنای اول پاد، اصطلاح پاد گفتمانی، وضعیتی است که در آن دو یا چند گفتمان در تعامل یا چالش با یکدیگر قرار می‌گیرند

و یک گفتمان چتر حمایتی برای گفتمان دیگر می‌شود و آن را تحت پوشش و حمایت خود قرار می‌دهد» (شعیری، ۱۳۹۲، ص. ۲۶۹). درواقع «پاد با ایجاد دیوار دفاعی چون چتر حمایتی عمل می‌کند و در درون نظام ارزشی معجزه می‌کند» (پایدار فرد، ۱۳۹۷، ص. ۳۲). منظور از نقش پادگفتمانی به‌کارگیری راهکاری هدفمند از طرف راوی است که به برجسته‌سازی بخشی از متن، تأثیر آن بر مخاطب، حمایت و جانب‌داری از متن، بهبود و التیام روابط درونی گفتمان و القای احساسی منحصر به مخاطبان منجر است (رک. رضایی و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۵). آنچه از کلیت پاها در گفتمان برمی‌آید، مجموعه عناصری است که به هر نحوی در شکل‌گیری، قوام و ماندگاری متن دخیل‌اند. آن‌گونه که به نظر می‌آید پادگفتمان‌ها در تمام متن و به‌خصوص در دنیای روایت (لایه زیرین متن)، گفتار کنشگران، دنیای نقل‌شده و دنیای روایت‌شده حضوری چشم‌گیر دارند و مجموع آن‌ها در کلیت گفتمان باعث تداوم و حرکت آن به سمت هدف و پیامی خاص می‌شود.

در بسیاری از آثار کلاسیک که زاویه دید اقتدارگرا و توتالیتار بر آن حاکم است، پاد براساس اتکا بر یک هسته مرکزی تنظیم می‌شود و راوی مقتدری که بر همه‌چیز آگاه است و کلیه حالات درونی و روحی شنوندگان را به‌خوبی می‌شناسد، همه‌چیز را در کنترل خود دارد و نه‌تنها در مورد دیگری حرف می‌زند، بلکه کنش‌های او را نیز آنالیز می‌کند (داوودی مقدم و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۴).

در گفتمان‌های تعلیمی گذشته نظیر *قابوس‌نامه*، تعلیم هدف اصلی ژانر و در مرکز آن قرار دارد. بر همین اساس دیگر عناصر گفتمان در خدمت این هدف اصلی یعنی همان «نصیحت‌گویی» است. به‌طوری که یک «من» تجربیات خود را در قالب یک گفتمان خاص به یک «او» منتقل می‌نماید و مخاطب خود را با روایتی که هاله‌ای از عناصر خاص آن را در برگرفته است مورد خطاب قرار می‌دهد. درواقع می‌توان گفت مجموع عناصر در یک متن جمع شده و همگی علاوه بر اینکه یک نظام واحد را تشکیل می‌دهند در یک خروجی مشترک به تولید متنی خاص با وجهی خاص منجر شده و به‌صورت خطابی روایت‌شنو (مخاطب) را مورد خطاب قرار می‌دهد. «در این حالت گفتمان بر یک حوزه بیرونی تمرکز می‌کند و مانع تشمت و تکرر گفتمان در متن می‌شود و تمام عناصر در خدمت یک هدف هستند» (همان، ص. ۴). شکل

زیر نشان‌دهنده ساختار^{۱۱} گفتمانی و پادگفتمانی *قابوس‌نامه* است

شکل ۱: خروجی خطابی گفتمان قابوس‌نامه

Figure 1. The Speech Output of the Ghabus Name Discourse

از ویژگی‌های منحصربه‌فرد گفتمان‌های تعلیمی کهن که قابوس‌نامه نیز جزوی از آنها به‌شمار می‌رود، تمسک به ظرف حکایت و قصه برای اثبات، تأثیرگذاری و تحکیم گفتمان اصلی است. در این متون ابزار «قصه» در جهت بیان معنا نقشی برجسته دارد و تمام ساختار داستان در جهت بیان معنا (درس اخلاق و کار) گرفته شده است و حکایت‌ها از دو جهت در تحکیم، اثبات و قوام روایت و معنای آن ایفای نقش کرده‌اند: اول در راستای کلام راوی ایجاد همسویی می‌کند و با گفتار وی مناسبت دارد، دوم همچون ستونی پایدار به بسط و گسترش معنا در روایت منجر می‌شود. در هر یک از باب‌های قابوس‌نامه راوی هر جا که مناسب ببیند کلامش را با حکایتی مزین می‌کند که دو نقش نام‌برده فوق را می‌توان در آن مشاهده کرد. برای مثال در باب نهم (در پیری و جوانی)، ابتدا پسرش را به کسب تجربه، شاطری، انجام امور به‌موقع زندگی و ... توصیه می‌کند: «ای پسر هرچند توانی پیر عقل باش. نگویم که جوانی مکن، لیکن جوانی خویشتن‌دار باش و از جوانان پزمرده مباش که جوان شاطر نیکو بود ...» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۷، ص. ۵۸). و در ادامه از او می‌خواهد که همواره به یاد خدا باشد و مرگ را فراموش نکند چراکه مرگ پیر و جوان نمی‌شناسد. «و هرچند جوان باشی خدای عزوجل فراموش مکن و از مرگ ایمن مباش که مرگ نه به پیری بود و نه به جوانی و بدان که هر که زاد بمیرد» (همان‌جا).

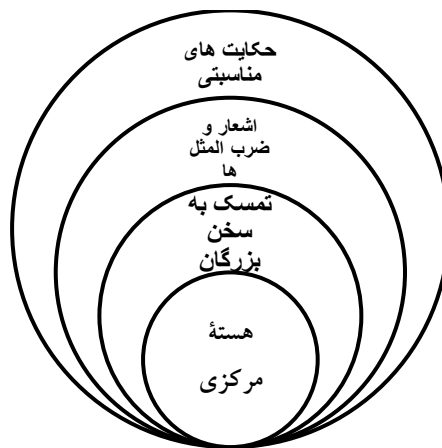
در ادامه راوی برای استحکام کلام خویش و بسط معنای آن به ذکر حکایتی متوسل می‌شود: حکایت که به شهر مرو درزی‌ای بود. بر در دروازه گورستان دکان داشت و کوزه‌ای در میخی آویخته بود و هوس آتش داشتی که هر جنازه‌ای که از آن شهر بیرون بردند وی سنگی اندر آن کوزه افکندی و هر ماهی حساب آن سنگ‌ها بکردی که چند کس را بردند و باز کوزه تهی کردی و سنگ همی در افکندی تا ماهی دیگر. تا روزگار برآمد از قضا درزی بمرد. مردی بطلب درزی آمد و خبر مرگ درزی نداشت در دکانش بسته دید. همسایه را پرسید که این درزی کجاست که حاضر نیست؟ همسایه گفت درزی نیز در کوزه افتاد (همان، ص. ۵۸).

و ساختار روایت آن نشان می‌دهد که کلامش به چندین لایه گفتمان حمایتی (پادگفتمان) مسلح است که آخرین و قوی‌ترین آن‌ها همین «حکایات مناسبتی» است، چراکه هم در راستای کلام راوی (غره نشدن به جوانی و فراموش نکردن مرگ) و هم توسعه‌دهنده معنای کلام وی است و در انتهای حکایت نیز خود بر نقش توسعه‌دهندگی و استحکام حکایت در راستای اقوال و پیامش تأکید می‌کند: «اما ای پسر هوشیار باش و به جوانی غره مشو، اندر طاعت و معصیت در هر حالی که باشی از خدای عزوجل یاد همی کن و آمرزش همی خواه و از مرگ همی ترس تا چون درزی ناگاه در کوزه نیفتی، با بار گناهان بسیار» (همان، ص. ۵۹).

تأکید راوی بر شخصیت حکایت مناسبتی، دلیلی بر تأکید او بر پیام نهفته در حکایت و بسط سخن وی دارد و همچون میخی محکم ستون گفتمان وی را استحکام بخشیده است و نقش حکایتی یا پادی دارد. بنابراین در ساختار هر باب یک معنای اصلی یا موضوعی که عنوان باب نیز نشانگر آن است، وجود دارد که می‌توان از آن به مغز روایت یا هسته گفتمان یاد کرد (گفتمان اصلی) و پادهایی شامل آیات قرآن؛ اشعار بزرگان، ضرب‌المثل‌ها، باید و نبایدها در قالب زنجار و... به ترتیب در راستای این معنای اصلی (گفتمان اصلی) از آن حمایت می‌کنند و آخرین و بزرگ‌ترین چتر حمایتی که تأثیری شگرف در مجاب‌سازی روایت‌شنو (مخاطب) دارد، در بالاترین سطح حمایتی ظاهر شده و همچون سایه‌ای کلیت نظام گفتمانی را زیر حمایت خود گرفته است. به‌طوری که هسته مرکزی را می‌توان «در پیری و جوانی» دانست. اولین لایه حمایتی یا پادگفتمان موجود در متن تمسک به سخن بزرگان است: «چنانکه ارسطاطالیس گوید: الشَّبَابُ نَوْعٌ مِنَ الْجُنُونِ» (همان، ص. ۵۹). دومین لایه‌ای که به حمایت از این هسته مرکزی در روایت شکل‌گرفته نقل شعری از حکیم عسجدی است:

مرگ به پیری و جوان نیستی پیر بمردی و جوان زیستی
(همان، ص. ۵۹۰).

و در انتها حکایت مناسبی «درزی» نقل شده است که سبب تأیید و تضمین حرف‌های راوی شده است و به دلیل ماندگاری در اذهان مخاطبان از نقش تعلیمی بالایی برخوردار است. در شکل زیر می‌توان سلسله‌مراتب پادگفتمان‌های حمایتی از کوچک تا بزرگ را در گفتمان قابوس‌نامه نشان داد:

شکل ۲: سلسله‌مراتب پادگفتمان‌های حمایتی از کوچک تا بزرگ را در گفتمان قابوس‌نامه

Figure 2. Hierarchy Opposes Supportive Discourses from Small to Large in Ghabus Name Discourse

۶. انواع پاد در قابوس‌نامه

به‌زعم ژپ لیت ولت^{۱۲} «مضمون مقوله‌ای ابرساختاری است یا چارچوبی که اتحاد عناصر متنی مجزا را میسر می‌سازد و قبل از اینکه یک چارچوب باشد، نظر است» (لیت ولت، ۱۳۹۸، ص. ۱۸). یکی از رویکردهای مهم پادگفتمانی در قابوس‌نامه، ایجاد حاشیه امن گفتمانی به‌واسطه پادگفتمان‌های مضمونی است. یعنی گفتمان کلان تعلیمی به‌دلیل اشتراک مضمونی و موضوعی با خرده‌گفتمان‌ها همچون چتری حمایتی هاله‌ای در کل گفتمان ایجاد کرده است که حاشیه امنی برای گفتمان‌های کوچک‌تر و در نتیجه کلیت گفتمان است. در همین زمینه داودی

مقدم معتقد است:

گفتمان اصلی یا راهبر قادر است در درون فضای خود حاشیه امنی برای حضور گفتمان‌های فرعی‌تر و یا کوچک‌تر ایجاد کند. در این حالت گفتمان‌های کوچک‌تر در کنترل یک همگنه گفتمانی قرار می‌گیرند. این همگنه می‌تواند مضمونی، زمانی، مکانی و گرامری باشد (داودی مقدم و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۴).

در *قابوس‌نامه* این همگنه^{۱۳} از نوع مضمونی است، چراکه کلیت ژانر یک مضمون دارد و در قالب باب‌های گوناگون نوشته شده است و نگارنده از هر موضوعی که سخن می‌گوید در دل آن گفتمان‌هایی فرعی می‌آورد که کنترل مضمون اصلی و ذیل آن قرار دارند. درواقع گفتمان‌های فرعی در سایه همگنه اصلی فضای امنی برای خود ایجاد می‌کنند و به‌نوعی خود را زیرمجموعه این همگنه قرار می‌دهند و «هر مضمون، جزئی از نظام کمینه‌ای و مضمون‌های نزدیک به هم است» (لینت ولت، ۱۳۹۸، ص. ۱۸). برای مثال در *قابوس‌نامه* وقتی راوی در همگنه «پیری و جوانی» در باب معاشرت با پیران، دوستی با پیران و استفاده از تجربیات آنان با فرزند خود سخن می‌گوید، «پیران را حرمت دار و سخن با پیران به‌گزارف مگوی که جواب پیران مسکت باشد» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۷، ص. ۵۹). بلافاصله در ذیل این گفتمانی فرعی می‌آورد که هم باعث تحکیم و اثبات همگنه اصلی (عدم شوخی با پیران) شده و هم در حاشیه امن مضمونی به حمایت از گفتمان اصلی مفید واقع شده است: «حکایت چنان شنودم که پیری صدساله، گوژپشت، سخت دوتا گشته و بر عکازه‌ای تکیه کرده همی رفت. جوانی به تماخره وی را گفت: ای شیخ این کمانک به چند خریده‌ای؟ تا من نیز یکی بخرم. پیر گفت اگر صبر کنی و عمر یابی، خود رایگان یکی به تو بخشند، هرچند پیرهیزی» (همان‌جا). وجود این گفتمان فرعی در دل گفتمان اصلی علاوه بر پخش عناصر معناساز در دل گفتمان اصلی به مجاب‌سازی مخاطب نیز منجر شده است به‌طوری که با القای حس بازدارندگی، مخاطب را از شوخی با پیران بر حذر کرده است. بر همین اساس می‌توان نقش‌های متعددی برای پادگفتمان‌ها در *قابوس‌نامه* در نظر گرفت. در ادامه به بررسی این نقش‌ها می‌پردازیم.

۱-۶. پادهای مجابی

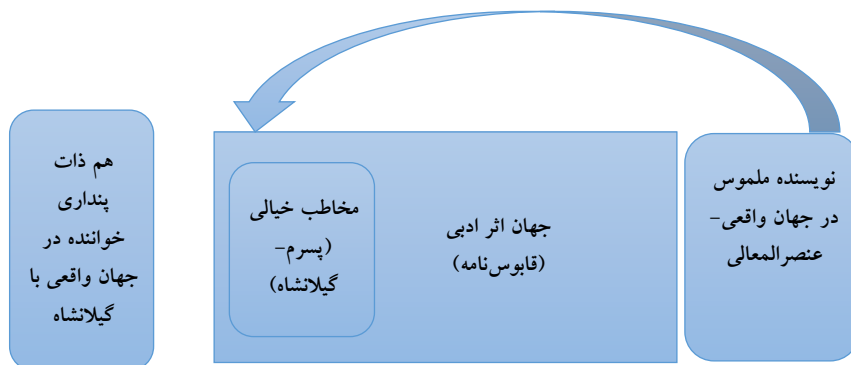
یکی از پادگفتمان‌های موجود در *قابوس‌نامه*، پادهایی با رویکرد مجاب‌کنندگی^{۱۴} مخاطب است.

آنچه از بوطیقای^{۱۰} آثار ادبیات تعلیمی برمی‌آید، بیان پند و اندرز به‌منظور تنبیه و تنبّه مخاطب هدف اصلی و اساسی است. بنابراین تمسک به سبکی روان و ساده با جملاتی تأثیرگذار از مهم‌ترین ویژگی‌های یک متن غالب بر روایت‌شنو (مخاطب) است، به‌طوری که نصیحت‌گویی و انتقال تجربه شگردی خاص می‌طلبد تا مخاطبان احساس نکنند که فردی در مقام تفاخر با آنان سخن می‌گوید و پند او را به گوش جان پذیرا و گیرا باشند. عنصرالمعالی در قابوس‌نامه این مسئله را به‌خوبی می‌داندسته است، چراکه به قول غلام‌حسین یوسفی «از آن دسته از ناصحان نیست که خود بر مسند بلند اخلاق و پرهیزگاری به تفاخر تکیه زند و دیگران را در زیر، آلوده‌دامن و حقیر ببیند» (یوسفی، ۱۳۶۷، ص. ۹۱). و در تأیید این سخن همین بس که نگارنده به پسرش می‌گوید: «و تا نخواهند کس را نصیحت مگوی و پند مده خاصه کسی را که پند نشنود که او خود اوفتد و بر سر ملأ هیچ‌کسی را پند مده که گفته‌اند حکمت: *الْأَصْحُ عِنْدَ الْمَلَأُ تَقْرِيعٌ*» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۷، ص. ۳۸). علاوه بر شبکه گسترده حمایتی پادهای مختلف در گفتمان قابوس‌نامه که باعث ایجاد متنی دل‌نشین و تأثیرگذار شده است، عواملی چند نظیر گستردگی و نوع موضوعات، سبک و لحن بیان و تأثیرگذاری بر مخاطب سبب شده تا آن را ازجمله مهم‌ترین آثار تعلیمی فارسی و مجموعه تمدن اسلامی قبل از مغول به شمار آوریم (ر.ک. موسوی، ۱۳۹۹، ص. ۲).

یکی از ویژگی‌های ساختاری روایت در گفتمان قابوس‌نامه نقش‌های متعدد پادگفتمان‌ها در قالب حکایت‌های مناسبی است، به‌طوری که علاوه بر روایت‌شنو (مخاطب) درونی یا خیالی راوی، که همان گیلانشاه است - چراکه کتاب خطاب به او نوشته شده - مخاطب بیرون روایت یعنی خواننده ملموس (هر کس که امروزه کتاب را می‌خواند) نیز تحت تأثیر کلام وی قرار می‌گیرد و مجاب می‌شود تا علاوه بر کاربرست این نصایح در زندگی روزمره‌اش، به قضاوت درباره خویشتن بپردازد.

ساختار کلی ارتباطی در قابوس‌نامه بدین صورت است که یک نویسنده ملموس (عنصرالمعالی) با استفاده از عبارت «ای پسر»، یک مخاطب خیالی (گیلانشاه) را مورد خطاب قرار می‌دهد: «بدان ای پسر که من پیر شدم و ضعیفی و بی‌نیرویی و بی‌توشی بر من چیره شد ... پس ای پسر چون من نام خویش را در دایره گذشتگان یافتم ...» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۷، ص. ۱۹). اما هنگامی که خواننده امروزی متن کتاب را در دست می‌گیرد و شروع به خوانش می‌کند،

خود را در جایگاه گیلانشاه تصور می‌کند و از کلام راوی درس می‌گیرد:

شکل ۳: سطوح روایی در قابوس‌نامه

Figure 3: Narrative levels in Qaboos letter

تأثیر گفتار راوی با تمسک به حکایت‌های مناسبی بر مخاطب واقعی‌ای که خود را در جایگاه مخاطب خیالی قرار داده است، از طریق نقش‌های متعدد آشکار می‌شود؛ یعنی در پس هر حکایت مناسبی راوی با شگردها و تأثیراتی چون: عبرت‌گیری، تأثیرگذاری، تهدید، برجسته‌سازی و ... سعی در اقناع مخاطب خود دارد. در اینجا به بررسی و تحلیل نقش‌های مختلف حکایت‌های مناسبی در جهت اقناع و اقوای مخاطب در قابوس‌نامه می‌پردازیم.

۲-۶. پاد دوراندیشی

تأمل، دوراندیشی و عبرت‌پذیری پادگفتمان دیگری است که در متن قابوس‌نامه و در جهت اقناع مخاطب در حمایت از گفتمان غالب شکل گرفته است. تعمق در ساختار گفتمانی و حکایت‌های مناسبی قابوس‌نامه نشان می‌دهد که راوی با توجه به حیطه‌های موضوعی گوناگون، حکایت‌هایی می‌آورد که به ابراز واکنش‌های خاصی در مخاطب منجر می‌شود. یکی از این واکنش‌ها برانگیختن حس «عبرت‌پذیری» در مخاطب است. به بیان دیگر می‌توان گفت راوی در قابوس‌نامه برای تحکیم گفتار خود حکایتی مناسبی با صبغه عبرت‌پذیری برای گیلانشاه (مخاطب درون‌متنی یا خیالی) نقل می‌کند و این عمل (عبرت‌پذیری) در مخاطب بیرون از متن (هر خواننده‌ای که امروزه متن را می‌خواند) نیز همین واکنش را به دنبال دارد. عبرت

گرفتن در لغت‌نامه دهخدا «پند گرفتن» است (رک. دهخدا، ۱۳۸۱، ذیل «عبرت گرفتن») و در حکایت‌های مناسبی‌ای که راوی به انگیزه پند گرفتن مخاطب درون‌متنی و برون‌متنی آورده است می‌توان به حکایتی در باب «در فزونی طاعت از راه توانش» اشاره کرد. قبل از نقل حکایت، راوی در این باب با پسرش سخن می‌گوید که حج برای فقرا فرض نیست و «درویش اگر قصد حج کند، خود را در تهلکه افکنده باشد. چه هر درویش که کار توانگران کند چون بیماری بود که کار تن‌درستان کند و داستان او راست بدان داستان ماند که آورده‌اند» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۷، ص. ۳۳). بلافاصله بعد از این گفته، راوی پادگفتمانی به شکل حکایت مناسبی با صبغه عبرت گرفتن (پند دادن) می‌آورد.

درویشی و توانگری قصد سفر حج می‌کنند، توانگر رئیس شهر بخارا بوده است و با ناز و نعمت فراوان در کجاوهای نشسته و همراه با قوم خود در صحرا به سمت مکه می‌رود، نزدیک عرفات درویشی با پای‌برهنه و آبله‌زده گرسنه و تشنه پیش او می‌آید و می‌گوید: در قیامت سزای من و تو یکی خواهد بود؟ تو در ناز و نعمت می‌روی و من در سختی و مشقت. رئیس بخارا به او می‌گوید: غیرممکن است که جزای من و تو را خدا در قیامت به‌طور مساوی بدهد، چراکه اگر می‌دانستم پاداش من با پاداش تو برابر است، هرگز من این راه را نمی‌آدم. درویش گفت چرا؟ رئیس بخارا گفت به این دلیل که من فرمان خدا را به‌جا می‌آورم و تو برخلاف فرمان خدا عمل می‌کنی. من مهمانم و تو ناخوانده می‌روی. بنابراین اجر مهمان با اجر کسی که بدون دعوت می‌رود برابر نیست. چراکه خداوند به ثروتمندان دستور حج گزاردن داده است نه به فقرا و تو خود را در بیابان با دست خودت در مهلکه انداخته‌ای و نافرمان گشته‌ای (رک. عنصرالمعالی، ۱۳۷۷، ص. ۳۳). آنچه پس از خوانش این حکایت با تکیه بر مقدمه‌ای که بیان شد، به ذهن مخاطب می‌رسد، عبرت گرفتن از سرگذشت درویش به‌دلیل قرار دادن خود در مقام هلاکت از سر نادانی و لجاجت است، چراکه حج بر او فرض نیست. نقش پادگفتمانی این حکایت مناسبی به دنبال مقدمه‌ای که قبل از آن در متن می‌آید کاملاً مشهود است.

۳-۶. پاد تضمینی

تضمین نتیجه عمل نیک و کار پسندیده در قالب پادهای تضمینی در قابوس‌نامه خودنمایی می‌کند. نقل حکایت‌های مناسبی به انگیزه تحریک مخاطب به انجام عملی پسندیده در قالب نصیحت، یکی

دیگر از نقش‌های پادگفتمانی حکایت‌های مناسبی در قابوس‌نامه است. گاه راوی در قابوس‌نامه به قصد ایجاد انگیزه در مخاطب (پسرش) به ایراد حکایت‌هایی مناسبی می‌پردازد که علاوه بر مخاطب درون‌متنی، سبب تحریض و تحریک مخاطب امروزی نیز می‌شود. برای مثال در باب «در فزونی گهر از فزونی خرد و هنر» پسرش را به کار نیک پند می‌دهد و نیکی را دارای دو نتیجه خوب: یکی برای نیکی‌کننده و دیگری برای کسی که مورد نیکی قرار گرفته است می‌داند و می‌گوید: «تا بتوانی نیکی از کسی دریغ مدار که نیکی یک روز بر دهد» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۷، ص. ۳۹). سپس این بند، حکایتی مناسبی می‌آورد که نوعی پادگفتمان حکایتی برای این عبارت به حساب می‌آید و نقشی اساسی در تحکیم، ثبات و بسط گفته راوی دارد و همچنین موجبات تحریض مخاطب درونی و بیرونی به نیکی کردن را در پی دارد:

متوکل عباسی بنده‌ای داشت که اسمش فتح بود و متوکل او را بسیار دوست داشت. فتح را به معلم شنایی سپرد تا بدو شنا آموزد، فتح چنان‌که عادت کودکان است بعد از چند جلسه پنداشت که بر شنا کردن مسلط گشته است، در رودخانه دجله شیرجه زد و از پس آب برنیامد. آب او را برد و به زحمت خود را در طاقچه‌ای که آب به‌مرور زمان در دیواره رودخانه ایجاد کرده بود رساند و آنجا به امید نجات نشست. وقتی خبر غرق شدن فتح را به متوکل دادند بسیار ناراحت شد و به شناگران گفت: هر کس فتح را مرده بیابد به او هزار سکه می‌دهم. شناگران به رودخانه رفتند و شروع به تفحص نمودند تا اینکه پس از هفت روز یکی از شناگران فتح را در آن طاقچه‌مانند پیدا کرد. به نزد متوکل آمد و گفت: اگر فتح را زنده بیاورم چه پاداشی می‌دهی؟ متوکل گفت: پنج هزار سکه به تو خواهم داد. آن شناگر قایقی برد و فتح را به دربار آورد. پادشاه با دیدن فتح خوشحال شد و دستور داد برایش غذا بیاورند که حتماً سخت گرسنه است. فتح گفت من سیرم! پادشاه گفت: مگر از آب دجله می‌خوردی؟ گفت نه! هرروز سبزی بر روی آب می‌آمد که ده نان در آن بود و من به زحمت چند عدد از این نان‌ها را برمی‌داشتم و بر روی هر نان نوشته بود «حسین اسکاف». پادشاه دستور داد در شهر بگردند و این مردی را که در رودخانه نان می‌اندازد پیدا کنند. عاقبت پیرمردی را یافتند که می‌گفت این کار اوست. پادشاه گفت به چه نشان؟ گفت به این نشان که روی هر نان می‌نوشتیم: حسین اسکاف. پادشاه گفت: قصد تو از این کار چه بود؟ گفت: من شنیده بودم که می‌گویند: تونیکی می‌کن و در رود انداز باشد که روزی فایده دهد. متوکل گفت: آری. امروز فایده داد و به او پاداش فراوانی داد و مرد ثروتمند و محتشم گشت (ر.ک. عنصرالمعالی، ۱۳۷۷، ص. ۳۹).

در انتها و پس از خوانش این حکایت مناسبتی، روایت‌شنو (مخاطب) نیز تحریک می‌شود که کار خیر انجام داده و به‌نوعی انگیزه می‌یابد تا این عمل را سرلوحهٔ خویش سازد و جالب این است که راوی نیز پس از نقل این حکایت مناسبتی بر نقش تحریضی آن بر روی مخاطب می‌گوید: «پس تا بتوانی کردن از نیکی میاسای و خویشان را به نیکویی و نیکوکاری به مردم بنمای» (همان، ص. ۳۹).

۴-۶. یاد مذاکره‌ای

یکی از اغراض بیان حکایت‌های مناسبتی در *قابوس‌نامه*، «آگاهی دادن» به مخاطب نسبت به امور مختلف به انگیزهٔ نقش روشنگری و آموختن است. این نقش نیز همچون نقش‌های دیگر به‌تبع انتقال تجربهٔ یک پیر به جوانی تازه‌کار ظاهر می‌شود و نوعی آموزش به انگیزهٔ اضافه کردن اندوخته‌های مخاطب است. در *قابوس‌نامه* و در باب «در اندیشه کردن از دشمن»، آنگاه که پسرش را از دشمن خرد بر حذر می‌دارد و دشمن خرد را نیز دردرساز معرفی می‌کند در ادامه چنین می‌گوید: «و دشمن خرد را هم خوار مدار و با دشمن ضعیف همچنان دشمنی کن که با دشمن قوی کنی و مگوی که او خرد است» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۷، ص. ۱۱۱). سپس برای حمایت از این گفته، حکایتی مناسبتی می‌آورد تا کلام خویش را به ابزاری حمایت‌شوندهٔ تدافعی مسلح سازد و استحکام بخشد:

حکایت چنان‌که شنودم که در خوراسان عیاری بود سخت محتشم و نیک‌مرد و معروف، مهلب‌نام. گویند روزی در کوی همی رفت، اندر راه پای بر خربزه پوستی نهاد، پایش بلغزید و بیفتاد، کارد برکشید و خربزه پوست را به کارد زد. چاکران او را گفتند: ای سرهنگ، مردی بدین عیاری و محتشمی که تویی، شرم نداری که خربزه پوست را به کارد بزنی؟ مهلب گفت: مرا خربزه پوست بیفکند من کرا بزتم؟ هر که مرا بیفکند من او را بزتم که دشمن من او بود (هماجا).

و راوی در ادامه خطاب به پسرش (روایت‌شنو خیالی) می‌گوید: «و دشمن را خوار نباید داشت اگرچه حقیر دشمنی بود که هر که دشمن را خوار دارد، زود خوار گردد» (همان‌جا). آنچه از حکایت مناسبتی فوق حاصل می‌شود، این است که نقش آگاهی‌بخشی آن برجسته می‌نماید، چراکه راوی مخاطب خود را از وجود دشمن کوچک و نادیده نگرفتن او آگاه کرده است و نقش آگاهی‌دهندگی را می‌توان یکی از عملکردهای پادگفت‌مان‌ها در *قابوس‌نامه* برشمرد.

۵. پاد تفکیکی

از دیگر نقش‌های پادگفتمانی حکایت‌های مناسبتی در *قابوس‌نامه* می‌توان به نقش «برحذر داشتن» اشاره کرد. این نقش در پس‌گفته‌هایی می‌آید که راوی، مخاطب (پسرش) را از انجام اموری نکوهیده برحذر داشته است. این امور گاه مربوط به حیطة سخن و گاه آداب اجتماعی و فرهنگی بوده است و گاه امورات دربار پادشاهان در برابر بازار را دربرمی گرفته است. بر همین اساس در باب «در خویشتن‌داری و ترتیب خوردن و آیین آن»، وقتی پسرش را به آدابی چون: پرهیز از شتاب به هنگام خوردن، صحبت کردن با مردمان هنگام غذا خوردن و ... پند می‌دهد، او را از یک عمل برحذر می‌دارد و می‌گوید: «هنگام غذا خوردن، سر در پیش افکنده دار و در لقمهٔ مردمان منگر» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۷، ص. ۶۳). و بلافاصله برای اثبات سخن خویش حکایتی مناسبتی نقل می‌کند که علاوه بر تحکیم گفتمان وی، مخاطب را بیشتر به عدم انجام امر برحذر شده وادار می‌کند:

شنیدم که وقتی صاحب عباد نان همی خورد با ندیمان و کسان خویش، مردی لقمه از کاسه برداشت، مویی در لقمهٔ او بود، مرد همی ندید. صاحب او را گفت: ای فلان موی از لقمه بردار. مرد لقمه از دست فرونهاد و درخواست و برفت. صاحب فرمود که بازش آرید و پرسید که: ای فلان چرا نان نیم‌خورده از خوان ما بر خواستی؟ این مرد گفت: مرا نان آن‌کس نباید خورد که تار موی در لقمهٔ من بیند. صاحب سخت خجل شد از آن حدیث (همان، ص. ۶۴).

در این حکایت مناسبتی که مؤید اقوال پیشین گفته‌پرداز است، مخاطب درونی و بیرونی را از نگریستن بر لقمهٔ مهمان برحذر داشته است.

۶. پاد تراکمی

یکی از نقش‌های پادگفتمانی در حکایت‌های مناسبتی در *قابوس‌نامه*، برجسته‌سازی یک نکته به‌قصد متمرکز کردن دیدگاه مخاطب بر آن نکته است. به‌طوری‌که این برجسته‌سازی و بزرگ‌نمایی سبب می‌شود تا مخاطب مفهوم اصلی و تأکید و تکیهٔ گفتار راوی را درک کند و بر آن بیشتر متمرکز شود. از ویژگی‌های حکایت‌های مناسبتی برجسته‌نما می‌توان به وجود یک جملهٔ کلیدی مثل: «جواب پیران مسکت باشد»، «حق مهمان بزرگ است» و ... اشاره کرد. گویا تمام حکایت در خدمت این یک جمله یا انتقال آن به مخاطب است. چنانکه در باب «در مهمان

کردن و مهمان شدن»، آنجا که در حرمت نگهداری از مهمان به فرزند خویش می‌گوید: «و اگر مهمان تو هزار محال بگوید یا بکند از وی بردار و حرمت وی بزرگ دار» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۷، ص. ۷۰)، بلافاصله حکایتی به همین مناسبت می‌آورد که مؤید و حمایت‌کننده این گفته است و بر محترم شمردن حق مهمان تأکید می‌کند:

چنان شنودم که وقتی معتصم مجرمی را پیش خویش گردن همی فرمود زدن، این مرد گفت: ای امیرالمؤمنین به حق خدای تعالی و به حق رسول علیه السلام که نخست مرا به یک شربت آب مهمان دار و آن گه هر چه خواهی بفرمای که سخت تشنه‌ام. معتصم بر حکم سوگند فرمود که او را آب دهید. آب به وی دادند. مرد آب بخورد و به رسم عرب گفت: کثرَ هم الله خیرا یا امیرالمؤمنین مهمان تو بودیم بدین یک شربت آب، اکنون اگر به طریق مردمی مهمان کشتن واجب کند، تو مرا بفرمای کشتن و اگر نه عفو کن تا بر دست تو توبه کنم. معتصم گفت: راست گفتی، حق مهمان بزرگ است. تو را عفو کردم (همان، ص. ۷۱).

نکته برجسته در این حکایت مناسبتی تأکید بر حق مهمان است و راوی نیز در ادامه به پسرش می‌گوید: «اما بدان که حق مهمان نگاهداشتن واجب است» (همان‌جا).

۷-۶. یاد تطابقی

گاه نقش پادگفتمان‌های مناسبتی در قالب حکایت‌ها در قابوس‌نامه رنگ تهدید به خود می‌گیرد و راوی پسرش را از انجام برخی امور با تهدید عواقب ناخوشایند آن باز می‌دارد. چنان‌که قبلاً نیز اشاره کردیم در حکایت افتادن درزی در کوزه با بار گناهان، پسرش را از مرگ مفاجا و ناگهانی تهدید کرده و می‌گوید همواره از مرگ ایمن مباش که ممکن است به ناگاه چون درزی با بار گناهان در کوزه افتی. همچنین درجایی دیگر (در باب آداب ندیمی پادشاه)، به پسرش نصیحت می‌کند که در مجالس بزم پادشاهان در بندگان پادشاه خیره نشود و او را تهدید به عواقب وخیم این کار می‌نماید و می‌گوید: «و چون ساقی نبید به تو دهد، هر گه که قدح بستانی در روی وی منگر ... تا خداوندان را از تو به خیالی صورت نبندد و خویشتن را نگه‌دار» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۷، ص. ۱۵۸). در ادامه برای مستند کردن^{۱۶} این حرف و همچنین تحکیم و ثبات گفتمان، به بیان حکایتی مناسبتی متمسک می‌شود:

شنیدم که قاضی عبدالملک عکبری را مأمون خلیفه ندیمی خویش داد که عبدالملک نبیدخواره بود و از قضا معزول بدین سبب. روزی در مجلس شراب غلامی ساقی نبید بدین عبدالملک داد، چون

نبید بستد بغلام اندر نگرید، به چشم به وی اشارتی کرد، یک چشم را لختی فروگرفت مأمون بدید. عبدالملک بدانست که مأمون آن بدید و آن اشارت بدانست، همچنان چشم نیم‌گرفته همی داشت. مأمون بعد از ساعتی پرسید که: ای قاضی چشم تو را چه افتاد؟ عبدالملک گفت: ندانم یا امیرالمؤمنین اندر این ساعت به هم فراز آمد و بعد از آن تا وی زنده بود در سفر و در حضر و در ملأ و در خلأ هرگز چشم تمام باز نگشاد تا آن تهمت از دل مأمون باز ببرد (همان‌جا).
تهدید به واسطه حکایت مناسبتی جهت حمایت از گفتمان هسته‌ای در این حکایت، نقشی است که راوی به واسطه آن به روایت‌شنو (مخاطب) خویش پندی داده و او را تهدید کرده که از طریق هم‌ذات‌پنداری با شخصیت حکایت، خویش‌تن را در مقام قضاوت قرار دهد تا مرتکب چنین عملی نشود، چراکه عواقب بدی به دنبال دارد. بر همین اساس مخاطب برون‌متنی (خواننده امروزی) نیز خود را در جایگاه مخاطب درون‌متنی قرار داده، او نیز با هم‌بوم‌پنداری با شخصیت حکایت، خویش‌تن را در جایگاه وی قرار می‌دهد و از عواقب چنین عملی می‌ترسد.

۸- پاداستمراری - زنجیره‌ای

یکی از نقش‌های برجسته در حکایت‌های مناسبتی قابوس‌نامه که باعث می‌شود مخاطب به کنه معنای سخن گوینده پی ببرد و به‌نوعی در تجربه چندساله‌اش سهیم شود، «انتقال تجربه از طریق حکایت‌های مناسبتی» است. اقناع‌پذیری مخاطب و سهولت در ارتباط با معنای نهفته در حکایت از پادگفتمان‌های مستحکم و مفید در تأیید اقوال راوی است. برای مثال در باب «پیری و جوانی» آنگاه که در مذمت پیری و مشکلات آن سخن می‌گوید: «رنج پیری کس از پیران بهتر نداند» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۷، ص. ۶۲). بلافاصله حکایتی مناسبتی می‌آورد که تأییدکننده این حرف است و علاوه بر انتقال تجربه، به تسهیل درک مخاطب از عواقب پیری نیز منجر می‌شود. حکایت چنین است:

حکایت چنانکه ازجمله حاجبان پدرم حاجبی بود، وی را حاجب کامل گفتندی، پیر بود و از هشتاد درگذشته. خواست که اسبی خرد، رایضی اسبی بیاورد قربه و نیکورنگ و درست قوایم. اسب را به بها بپسندید و به بها فرو داشت. چون دندانش بدید اسب پیر بود نخرید. من او را گفتم: فلان آن اسب را بخرید تو چرا نخریدی؟ گفت او مردی جوان است و از رنج پیری خبر ندارد، اگر به رنگ و منظر اسب غره شود معذور است. من از رنج پیری و ضعف و آفت او خبر دارم،

اسب پیر خرم معذور نباشم (همان‌جا).

مخاطب بیرون داستانی پس از خوانش این حکایت علاوه بر آگاهی از تجربیات پیران، به راحتی با کلام او ارتباط برقرار می‌کند و در مقام مقایسه اگر برآییم و فقط به عبارت: «رنج پیری کس از پیران بهتر نداند» را با حکایت مناسبتی بعد از آن مقایسه کنیم، با انتقال معنا در حکایت بسیار بیشتر از یک عبارت خبری است و ماندگاری و درک آن نزد مخاطب نیز بالاتر است و یک چتر حمایتی و پادگفتمان قوی در تأیید، استحکام و بسط سخن گفته‌پرداز قابوس‌نامه به حساب می‌آید.

۷. نتیجه

دست‌آورد پژوهش حاضر حاوی یک نوآوری در حوزه گفتمان متنی تعلیمی است و نشان می‌دهد که پادگفتمان‌هایی با نقش‌ها و رویکرد های استمرار، تطابقی، تراکمی، تفکیکی، مذاکره‌ای، تضمینی، دوراندیشی و مجابی در حمایت از گفتمان غالب متن به کار رفته است و این پادگفتمان‌ها علاوه بر تثبیت معنا و رسالت ژانر تعلیمی، نقش برجسته‌ای در اقناع و مجاب‌سازی مخاطب نیز داشته است. به‌طوری که در فرایند بررسی نقش پادگفتمان‌ها در این کتاب با تربیتی عاری از نصیحت و بسیار ماهرانه مواجهیم و این عاری بودن تعلیم از لحن نصیحت‌آمیز که ناخوشایند بشر است، و امداد وجود پادگفتمان‌های متعدد در متن اثر و در حمایت از گفتمان تعلیمی اثر است و رقابت بین گفتمان تعلیمی و گفتمان‌های عبرت‌گیرنده، منجر به پیروزی و برتری گفتمان تعلیمی بر گفتمان رقیب شده و این امر به واسطه وجود پادگفتمان‌های متعدد در این گفتمان است که سبب پیروزی و اقتدار آن در برابر گفتمان رقیب شده است. درواقع پادگفتمان‌ها در قابوس‌نامه سبب تضمین گفتمان شده و جلب رضایت، اعتماد و جذب مخاطب را به دنبال داشته است.

۸. پی‌نوشت‌ها

1. discourse
2. motif
3. Jhanre
4. addressee

5. Barbara Herrnstein
6. the narrator
7. semantic sign
8. Philip Sydney
9. Swansea Bothe
10. tale
11. structure
12. Jeep Lint Volt
13. homogenous
14. persuasive
15. poetry
16. to document

۹. منابع

- پایدار فرد، آ.، محمدزاده، م.، و حسن بلخاری، ق. (۱۳۹۷). تحلیل پادگفتمان قرآنی دو نگاره حضرت یوسف در زندان و حضرت یونس و ماهی از فالنامه شاه‌تهماسبی. ماهنامه باغ نظر، ۱۵، ۲۹-۳۸.
- تراویک، ب. (۱۳۷۳). تاریخ ادبیات جهان. ترجمه ع. رضایی. تهران: فرزانه روز.
- داودی مقدم، ف. و همکاران (۱۳۹۶). نقش پادگفتمان‌ها در تحلیل گفتمانی سوره کهم. پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، ۱، ۱-۱۶.
- دیچن، د. (۱۳۶۲). شیوه‌های نقد ادبی. ترجمه غ. یوسفی و م. صدقیانی. تهران: علمی.
- رضایی، ر.، مشهدی، م.، شعیری، ح. ر.، و نیک‌بخت، ع. (۱۳۹۶). بررسی و تحلیل کارکرد پادگفتمانی نامه‌های نیما یوشیج. زبان و ادبیات فارسی، ۸۲، ۱۳۳-۱۵۴.
- ژوو، و. (۱۳۹۴). بوطیقای رمان. ترجمه ن. حجازی. تهران: علمی فرهنگی.
- شعیری، ح. ر. (۱۳۹۲). تجزیه و تحلیل نشانه - معناشناسی گفتمان. تهران: سمت.
- شعیری، ح. ر. (۱۳۹۳). نشانه - معناشناسی دیداری نظریه‌ها و کاربردها. تهران: سخن.
- شمیسا، س. (۱۳۷۳). انواع ادبی. تهران: فردوس.
- عنصرالمعالی، ک. (۱۳۷۷). قابوس‌نامه. تهران: علمی فرهنگی.
- کنعانی، ا.، و رزمی، ف. (۱۴۰۰). بررسی و کارکرد پادگفتمانی در داستان شیخ صنعان. ادبیات عرفانی، ۲۴، ۴۱-۶۹.

- لینت ولت، ژ. (۱۳۹۸). *ابعاد روایت‌پردازی، مضمون، ایدئولوژی، هویت*. ترجمه ن. حجازی. تهران: علمی فرهنگی.
- موسوی، س. (۱۳۹۹). تبیین جایگاه قابوس‌نامه در تاریخ اندرزنامه‌نویسی. *پژوهشنامه ادبیات تعلیمی*، ۴۶، ۱-۲۸.
- ولک، ر. (۱۳۷۴). *تاریخ نقد جدید*. ترجمه س. ارباب شیرانی. تهران: نیلوفر
- یوسفی، غ. (۱۳۶۷). *دیداری با اهل قلم*. تهران: علمی.

References

- Booth, W. (1987). *Early moral narratives*. The Free Press.
- Davoodi Moghadam, F., Shairi, H.R., and Ghotabi, S. (2017). The Role of the Anti-Conversations in the Analysis of the Dialogue of Surah Kahf. *Linguistic Researches of the Qur'an*, 1, 1–16. [In Persian].
- Deitcher, D. (1983). *Methods of literary criticism*. Translation of G. Yousefi and M. Sadekiani. Scientific. [In Persian].
- Herrnstein, B. (1867). *Kind of literature*. Clarinda Press.
- Kanani, A. & Razmi, F. (2021). Investigation and function of anti-discourse in the story of Sheikh Sanaan. *Mystical Literature*, 24, 41–69. [In Persian].
- Lynette Velt, J. (2018). *Dimensions of narration, theme, ideology, identity*. Translation of N. Hijazi. Scientific and Cultural. [In Persian].
- Mousavi, S. (2019). Clarifying the position of Qaboosnameh in the history of Enderznameh writing. *Research Journal of Educational Literature*, 46, 1–28. [In Persian].
- Payedar Fard, A., Mohammadzadeh, M., and Hassan Balkhari, Q. (2018). Analysis of the Quranic Antifactuals of the Two Writings of Joseph in Prison and Hazrat Yunus and Fish from the Shahnameh of Tahmasebi. *Comment Garden Magazine*, 15, 29–38. [In Persian].

- Rantam al-Maali, K. (1998). *Qaboosnameh*. Scientific and Cultural. [In Persian].
- Rezaei, R., Mashhadi, M., Shoairi, H.R., & Nikbakht, A. (2016). Investigation and analysis of anti-discursive function of Nima Yoshij's letters. *Persian language and literature*, 82, 133–154. [In Persian].
- Shairi, H. (2012). *Analysis of the sign-semantics of the discourse*. Side. [In Persian].
- Shairi, H. (2013). *visual semantics of theories and applications*. Sokhn. [In Persian].
- Shamisa, S. (1994). *Literary types*. Ferdous. [In Persian].
- Travik, B. (1994). *History of world literature*. Translation bay Ali rezaei. farzan. [In Persian].
- Volk, R. (1994). *New review date*. Translation of S. Lord Shirani. Nilofar. [In Persian].
- Yousefi, G. (1988). *A meeting with the people of Qalam*. Scientific. . [In Persian].
- Zhou, V, (2014). *Novel boutique*. Translation of N. Hijazi. Scientific and Cultural. [In Persian].